

Nukleáris háztartás, szinglik, kommunák, mozaikcsaládok*

Somlai Péter neve nem ismeretlen a Napvilág Kiadó olvasóközönsége előtt, hiszen ennél a kiadónál jelent meg az ismert szociológus több jelentős írása, tanulmánya (*Társas és társadalmi, Új ifjúság*). Legújabb könyve széles érdeklődésre számot tartó, tudományos népszerűsítő munka egy olyan témában, amelyről mindenki „tud” valamit vagy van véleménye, ám az sokszor a napi sajtó (bulvár) híreinek gyakran félrevezető, szenzációhajhász információira támaszkodik. A könyvet már csak ezért is ajánlom mindazok figyelmébe, akik komolyabban el akarnak mélyülni a család történetében.

A könyv egyik legfontosabb állítása, hogy az úgynevezett nukleáris családot (szülők és gyermekek közössége) a polgári forradalom és a polgári életforma hozta létre. Elvált egymástól a köz- és a magánszféra, a munka világa (amelyben kulcsszerepet játszottak a férfiak) és az otthoné, ami a bizalmas együttlét, a meghittség intimitásának szférájaként szolgált. Somlai Péter így ír erről: „A *privát és a nyilvános éles* elválása azonban nemcsak a fizikai terek felosztásával járt, hanem azzal is, hogy többé vagy kevésbé eltértek egymástól az attitűdök és vélemények nyilvános változatai a magánszféra változataitól, különösen azoktól, amelyeket otthon, családi környezetben hangoztathatnak az emberek. Az utóbbiak számítanak »igazi«, valódi véleményeknek, szemben a bújtatott,

* SOMLAI Péter: *Család 2.0: Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 225 o.

álásosan fogalmazott nyilvános álláspontokkal. Az ilyen szembenállást ismerték persze premodern kultúrákban is. Ám csak alakoskodásként. *A modernizáció adott szerkezeti tartalmat és komoly jelentőséget család és társadalom, magánélet és közélet, privát és nyilvános szembenállásának.* A polgár – és az ő életformáját követő más rétegek tagjainak – identitása így kettéválhatott, személyisége meghasadhatott. S annál inkább így kellett történnie, minél zártabb lett a társadalom.” (35. – Kiemelés az eredetiben.)

A totalitárius rezsimekben újfent elmosódtak a határvonalak a köz- és a magánszféra között.¹ Sokan a magánszférában is féltek hangot adni valódi véleményüknek, hiszen még a szomszédok és közeli családtagok is feljelentették egymást, akár haszonlesésből (szoba megszerzése, előremenetel reménye stb.), akár pedig őszinte „elvhűségből”. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az októberi forradalom utáni korszak, az 1920-as évek még a társadalmi-kulturális kísérletezés időszaka. A kapitalista családon már az 1917-es októberi forradalom után változtatni akartak a kommunista vezetők: megkönnyítették a válást, és ekkor jelentek meg – alternatív együttélési formaként – a kommunák. A szerző egy korábbi tanulmányában innovatívan mutatja be, hogyan konszolidálja a sztálinizmus a család intézményét, és számol le az alternatív, önrendelkezésen és szabad választáson alapuló közösségekkel.² Noha a sztálini korszakban bekövetkezik egy konzervatív visszarendeződés, nem vitathatjuk el a kommunákkal és más alternatív együttélési formákkal való kísérletezés jelentőségét, hiszen ne felejtjük el: ekkor Nyugaton még a polgári családforma az uralkodó minta, ahol a házasság szentsége annyira erős, hogy például az *Amerikai tragédiában* a főhős azért öli meg munkáslány kedvesét, mert az teherbe esik, és a jó erkölcs nevében házasságra akarja kényszeríteni a magasabb osztályokkal való összeköttetésről álmodozó, ingatag fiút!

¹ Ehhez lásd Sheila FITZPATRICK: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York, 1999.

² SOMLAI Péter: A szabad szerelemről az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. *Társadalmi Szemle*, 1990/6. 25–40. A *Család 2.0*-be már bekerültek az 1968-as kommunák, illetve utóéletük is.

Ezzel eljutunk még egy fontos pontig, ami a szerző szemléletes fogalmazásában „a szerelem ereje”. A polgári családokban a házasság nemritkán „összehozott” házasság volt, elsősorban a szülők, a társadalmi helyzet és a hozomány, a vagyon döntött a fiatalok sorsáról. Persze, a szerelem is közrejátszhatott, de többnyire ezekkel a tényezőkkel párosítva. A hozománynak döntő jelentősége volt még a paraszti családoknál is, ahogyan azt például Móricz Zsigmond novelláiból is tudhatjuk. A polgári világ válsága, az úgynevezett posztindusztriális társadalmak megjelenése³ magával hozta a nők tömeges munkába állását, az iskolázottság növekedését (a nők körében is) és a második demográfiai átmenetet (a születések számának csökkenését és az életkor kitolódását). Mindez igen komoly kihívást jelentett a polgári (nukleáris) családmodell számára, olyannyira, hogy sokan ma is a hagyományos családmodell válságán elmélkednek. Somlai Péter sorra veszi ezeket a kritikákat, és bebizonyítja, hogy az úgynevezett válság éppen hogy nem bomlási termék (az emberek önzőbbé váltak, a fogyasztói világból kihalt a szeretet és az egymásra való odafigyelés stb.), hanem *meghatározott történeti-társadalmi viszonyok terméke éppúgy, mint a nukleáris család*. Hiszen a polgári világban is bőségesen voltak anomáliák! Még ha nem is említem a *nők kiszolgáltatott helyzetét*, akkor is szinte elfogadott volt a férfiak számára a bordélyházak látogatása (ahol megkapták a szerelem azon formáját, amit otthon a polgári jó ízlés nevében nem kérhettek a feleségüktől), és nem volt ritka a szeretők tartása és a „zabigyerek” sem, akit – ha a szerető szerencsés volt – a férfi legalább támogatott, ha a nevét nem is adta törvénytelen gyermekének. (Az *Édentől keletre* című kötetben Steinbeck lerántja a leplet a szexuálisan képmutató, patriarchális Amerikáról.) Miért kellene tehát visszasírni és ideáltipikusnak tekinteni egy olyan családmodellt, amelyből igen gyakran hiányzott a szerelem és csak a vagyon és a kölcsönös érdek tartotta össze a feleket?

³ A posztindusztriális/posztfordista társadalmaknak igen nagy a szociológiai szakirodalma. Lényege, hogy az ipari szektor dominanciáját felváltja a szolgáltató szektor, a kollektív szerződéseket pedig a gyakran rugalmas munkaidő és a foglalkoztatottság alternatív formái. Magyarul lásd SOMLAI Péter: *A posztadoleszcsek kora*. Bevezetés. In: Uő (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 9–43.

Somlai Péter következetesen vezeti végig fő tézisét: azt, hogy a történelemben a családmódel *a nagyobb választás és emberi szabadság felé* halad. Elemi jogunk azt választani, akit szeretünk; és régen nem csak a vagyon, hanem a vallás is erősen korlátozta a szabad párválasztást. A sokat kárhozott posztadoleszcensek (fiatal felnőttként is otthon lakók, szinglik, romkocsmákban me-rengő fiatalok stb.) megjelenése is egy meghatározott társadalmi feltételrendszerhez kapcsolódik; egyrészt, korábban a munkába állás egyértelműen kijelölte a felnőttkort, míg ma igen gyakran csak 30 év fölött kapnak stabil állást a fiatalok (ha egyáltalán kapnak ilyet), másrészt, az életkor általános kitolódásával kito-lódik a fiatalkor, a keresgélés idősza. (A posztadoleszcensek megjelenése szintén számos irodalmi művet inspirált, az egyik leghíresebb a *Zabhegyező*, de említhetem Pynchon remek szatí-ráját, *A 49-es tétel kiáltását* Széky János nagyszerű fordításában, vagy *A közösségi háló* című amerikai college-filmet.) A viszonylag későn történő házasság sem feltétlenül mai találmány; a kölni Römisch-Germanisches Museumban kiállított germán sírkövek alapján arra lehet következtetni, hogy a kései házasság jellemző volt – legalábbis a római hadseregben szolgáló „barbár” fiatalokra (sok elesett férfinak a szülők állítottak síremléket). De említhetem John Hajnal nevét, akinek elméletét Péter Katalin ekképp foglalta össze: „Legmarkánsabban John Hajnal fejtette ki még az 1960-as évek második felében azt, hogy a kontinensen Szentpétervártól Fiuméig végigvonul egy demográfiai határ, aminek a nyugati olda-lán az emberek boldogok, társ kapcsolatban élnek, szeretik a há-zastársukat és gyerekeiket, míg a másik oldalon – értelemszerűen az egész nem-nyugat-európai világban – nem fektetnek be érzelmi kapcsolatba, mert általános tapasztalatuk az, hogy mindenki korán meghal, és mivel sokan születnek, könnyű az elveszetteket pótolni. Talán mások tették hozzá: a nem nyugat-európai, primitív ember nem is lett volna képes individuális érzelmekre; fatalista módon, érzéketlenül élt.”⁴ Péter Katalin a fennmaradó levéltári adatok és korabeli levelezések alapján egyértelműen cáfolja ezt a tézist. Somlai Péter ugyanígy megmutatja, hogy a nukleáris csa-

⁴ PÉTER Katalin: *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*. L'Harmattan, Budapest, 2008. 17.

lád válsága és az alternatív együttélési formák elterjedése egy *globális trendbe* illeszkedik.

A fentiekkel összefüggésben a könyv három fontos újdonságát szeretném aláhúzni. Miközben mindenki hallott már a szinglikről, a látogató párkapcsolatokról (LAT, *living apart together* – egymástól tartósan külön élő emberek közössége), a mozaikcsaládokról, vagy a házasság intézményének válságáról, a hazai szakirodalomban nagyon kevés az olyan történet-szociológiai munka, amelyik szélesebb perspektívába helyezi a modern család intézményét. Péter Katalin idézett munkájából kiderül, hogy éppen a gyakori elhalálozások miatt a koraujkorban is igen elterjedt volt a mozaikcsalád – vagyis az, hogy a házastársak több gyermeket hoztak a kapcsolatba, és közös gyermekeik is születtek. Mindenesetre kevesen éltek egyedül. Somlai Péter a kapitalizmus kialakulásával megjelenő nukleáris családtól közelít a témához, megállapítván, hogy ott éppen a nyilvános és a magánszféra szigorú szétválasztása „zárta be” a nőket az otthon falai közé. A kötet jó történeti keretet ad a 20. századi feminizmus lehetőségeihez és korlátaihoz; jómagam annyit tennék hozzá, hogy a szolgáltató szektor felemelkedése (ami a fejlett nyugati országokban, és most már a poszt-szocialista országokban is a GDP 60-70%-át adja) jobb helyzetbe hozta a nőket a munkaerőpiacon, mint a fordista termelési mód, amely a nagyipari (hagyományosan férfi) szakképzett munkásságot preferálta. A feminizmus mai formájának megjelenése tehát nem az „önző” vagy „hatalmaskodó” nőkön múlik, hanem a poszt-indusztriális társadalomnak a következménye.

A könyv második nagy előnye az, hogy rendszerezett és átfogó ismereteket nyújt a mai családok életéről és struktúrájáról. A téma iránt érdeklődők kézikönyvként is forgathatják, amelyből megtudjuk, hogy a patriarchális családmodellt hogyan váltja fel a kétkeresős modell, mit is jelent a család sokat emlegetett válsága, mi az a poszt-indusztriális kapitalizmus, melyek a szülőség életszakaszai, vagy hogyan is néz ki az otthoni erőszak a mai Magyarországon. A szerző kiválóan kamatoztatja a kötetben tanári tapasztalatait: rendszerezett ismereteket ad át, közérthető formában. A kötet így a laikusoknak is jó útmutató, a téma iránt

mélyebben érdeklődőknek pedig kiváló iránytű érdeklődésük fókuszálására.

A harmadik kiemelendő szempont az, amit Chris Hann Johannes Fabian nyomán egyidejűségnek nevez. Magyarország és Kelet-Európa gazdasági elmaradottságának elemzésére 1989 előtt létrejött egy igen komoly, nemzetközileg is ismert és elismert történetírói iskola. A gazdasági elmaradottság azonban nem jelenti egyúttal azt, hogy „más” időben mozog a centrum, mint a periféria. Somlai Péter kiválóan elemzi, hogyan követi a magyar családmódel a nemzetközi trendeket, lényegében azonos időben. A posztadoleszcensek problémája világtrend, kevés fiatalnak jut ma osztályrészül az állandó munka, a biztos lakhatás és a családfenntartáshoz szükséges jövedelem. Sokan nem azért laknak otthon, mert „anyuci kisfiai”, hanem a család ezzel segíti a fiatalot abban, hogy fizetését félretéve megalapozhassa későbbi jövőjét. A gyermekvállalás sem feltétlenül azért marad el, mert a fiatalok csak bulizni akarnak, vagy képtelenek a felelősségvállalásra; igen gyakran felelős választás az, hogy a nagyfokú bizonytalanság közepette a nők nem szülnék gyermeket.

Chris Hann megmutatja, hogyan fordulhat visszájára a vidéki Magyarországon a szocialista modernizációs projekt, és hogyan váltja fel a jövőorientáltságot egy „múltba révedő, keserű és agresszív” retorika.⁵ Az idő kerekét azonban a mélystruktúrákat tekintve egyetlen kormány sem tudja visszafelé forgatni. Ma már senkinek (hívó embernek sem) lehet megtiltani azt, hogy elváljon és új házasságot kössön, vagy akár házasság nélkül találjon új párkapcsolatot. Ebben a helyzetben *nem* az a megoldás, hogy megpróbáljuk társadalmilag vagy legálisan szankcionálni az alternatív együttélési formákat, hanem az, hogy elfogadva a társadalmi tényeket, a gyermekes nők munkába állását igyekezzünk megkönnyíteni, hogy a nő akkor is képes legyen eltartani filléres gondok nélkül a családját, ha válásra kerülne a sor, hiszen a mai Magyarországon még mindig a nők azok, akik évekre kiesnek a munkából. Somlai Péter kötete szinkronban van a nyugati idővel.

⁵ Chris HANN: Time's Arrow in Tázlás (and in Anthropology). Lecture at CEU, Dept of Sociology and Social Anthropology, 3 December 2012.

A mű kapcsán mindössze két hiányérzetet említenék. Egyfelől, ma már igen nagy az elvándorlás Magyarországról, ennek család és gender vonatkozásaival a szerző nem foglalkozik. A nemzetközi szakirodalomból tudjuk, hogy a bevándorló nők többségét házimunkásként (bébiszitter, szociális gondozó, bentlakó házimunkás, takarítónő stb.) foglalkoztatják. Hogy is néz ki ez a mai Magyarországon, és jellemző-e az úgynevezett transznacionális anyaság?⁶ Hasonlóan releváns kérdés, hogy a kitelepülők itthon akarnak-e családot alapítani, vagy a végleges kitelepedést választják (bár lehet, hogy erre még korai lenne válaszolni). Másfelől, ha a magyarországi társadalmat nézzük, közhely az igen nagy polarizáció, és középosztálybeli családok is alkalmaznak külső segítséget (sokan Erdélyből kivándorló nőket). Hogyan változtatja meg a házimunkás a családi viszonyokat, és hogyan illeszkedik a hazai tapasztalat a nemzetközi szakirodalomhoz?

De a fenti kérdések talán már a jövő családmodelljét célozzák. Persze a jövő családaira nézve semmi bizonyosat nem mondhatunk. Mindössze remélni lehet, hogy a jövőben is szinkronban maradunk a nyugati idővel, és elfogadjuk, hogy a világ a nagyobb nyitottság felé halad, ami nem feltétlenül jelent magányt. Péter Katalin könyvéből kiderül, hogy a régiek túlnyomó többsége párkapcsolatban élt, de ide tartoztak a gyakori újránházasságok a partner halála után. Lehet, hogy ma sem szabad(na) megbélyegezni azokat, akik alternatív együttélési modelleket részesítenek előnyben. A sokat emlegetett régmúltban valójában elterjedtek voltak a mozaikcsaládok; ennek fényében különösen komikusnak hat azok aggodalma, akik éppen a régmúltat igyekeznek fel támasztani.

Bartha Eszter

⁶ Az édesanya külföldön dolgozik, miközben a gyermeke otthon többnyire a nagymamák felügyelnek.